

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 5

ПРАВОЗНАВСТВО

ЯШИН В.О.,
старший викладач

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОРІЧЧЯ

В цій статті здійснена спроба розглянути правове становище єврейського населення Російської імперії у другій половині XIX сторіччя. Досліджувана тема розглядається нами як *актуальна*, виходячи з наступних позицій.

По-перше, історія єврейського населення Півдня України другої половини XIX сторіччя ще не отримала достатнього наукового висвітлення та комплексного аналізу, що викликає необхідність наукової розробки даної проблеми.

По-друге, виникнення єврейського національного руху – палестинофільства, пізніше іменованого як сіонізм, втягування значної частини єврейської молоді у другій половині XIX - на початку XX сторіччя до радикального, в тому числі, терористичного за своїми методами, антиурядового руху, знаходилося у генетичній залежності від утисненого та вкрай правообмеженого становища єврейського населення в Російській імперії. Звідтак, з огляду на подальшу роль єврейства в історії Росії, Європи та світу в цілому, уявляється важливим *встановити справжній характер та зміст правових обмежень*, що їх зазнавало єврейське населення Російської імперії.

Правове становище підданих Російської імперії суттєво різнилося в залежності від різних факторів, в тому числі, від національної належності. Царський уряд відкрито протегував інтереси великоруської народності, обмежуючи права інших націй, в першу чергу, так званих, «іногородців». Хоча до стану «іногородців» в Російській імперії були віднесені, крім, євреїв, жителі Коман-

дорських островів – алеути і камчадали, кочові народи Ставропольського краю – туркмени, ногайці, кочові калмики, казахи («сибірські киргизи»), та закаспійські кочові ногаї та туркмени («ординці Закаспійського краю»), але тільки євреї зазнавали найбільших і, на нашу думку, виключних, правових обмежень.

Обмежувальне антиєврейське законодавство являло собою унікальне історичне та правове явище. Практично, більшість російських нормативно-правових актів містила положення щодо євреїв. Значна кількість з цих актів розроблялася без додержання навіть номінальної процедури, звідтак, одні норми не узгоджувалися з іншими; ці останні, в свою чергу, протирічили фундаментальним установленням, що вимушувало Перший Департамент Сенату видавати численні пояснення та коментарі, що, знову таки, тільки заплутувало справу. Місцева ж влада (часто в особі малограмотного урядника) будучи не в змозі розібратися з такою плутаниною, на свій розсуд, довільно, і, як правило, максимально обмежувально, тлумачила закон.

Правовий статус єврейського населення Російської імперії регламентувався великою кількістю нормативно-правових актів, виданих «під впливом різних віяній та течій» [9, III], при чому, непропорційно великою, якщо зважити на питому вагу єврейства в складі багатонаціонального населення Російської імперії. Це спонукало багатьох тогочасних авторів до видання інкорпорованих збірників з питань єврейського законодавства, що вміщували витяги із нормативно-правових актів, з додаванням роз'яснень Сенату та власних авторських коментарів. Серед таких видань слід відзначити, насамперед, фундаментальну працю відомого російського юриста Віталія Йосиповича Леванди «Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649-1873 г. Извлечение из Полных Собраний законов Российской империи» [8], яка стала класичною майже одразу після виходу. Особливість праці В. Леванди полягає в тому, що він узагальнив не тільки ті акти, що безпосередньо стосувалися євреїв, але й ті, що стосувалися іногородців та застосовувалися щодо євреїв.

Змістовною і важливою є праця «Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям правительствующего Се-

ната и министерств» Йосипа Володимировича Гессена та В.Фрідштейна [10], значення якої, як і праці В. Леванди, дослідники оцінили ще сторіччя тому. Серед інших праць маємо звернути увагу на фундаментальне дослідження «Руководство к русским законам о евреях» М. Миша [9], «Законы о евреях. Систематический обзор действующих законоположений о евреях с разъяснениями правительствующего Сената и Центральных правительственных установлений», укладених Я.І. Гімпельсоном, за редакцією Л. Брамсона [4;5]; «Руководство к русским законам о евреях» М. Мыша[9]; «Действующее законодательство о евреях. По Своду законов, с разъяснениями С. Вайнштейна» київського видавництва[2], тощо.

Величезна гора антисеврейського законодавства, початок якої в нові часи закладений іменним указом царя Алексея Михайловича 1674 року, протягом XVIII-XIX сторіч обростала «положениями и узаконениями». Весь цей час, погляди законодавця (суть імператорських осіб та урядових кіл) на єврейське питання постійно змінювалися.

Положення 1804 року було першою спробою кодифікації антиєврейського, законодавства. Положення 1835 року і збірник нормативних актів щодо освіти і громадського-релігійного буття єврейства 1844 року доповнили цей антиєврейський кодекс. «Полегшувальні» закони 1859-1867 років, Статут про загальний військовий обов'язок 1874 року та нормативні акти останніх років Александра Другого близько підвели російську правотворчу практику до шляху зрівняння євреїв в правах з корінним населенням. З початку 80-х років, після царевбивства та погромної хвилі, в часи графа Ігнат'єва, закони 1882, 1886, 1889, 1890 років внесли нові суттєві обмежувальні зміни до цього *Codex Legum Anti Judaicum*.

Антиєврейське обмежувальне законодавство переслідувало дві, на перший погляд, протилежні мети: відособлення єврея від іншого населення та злиття євреїв з рештою населення імперії. Мета злиття була домінантною: у випадку неможливості злиття, передбачалося відособлення; злиття, внаслідок притаманної російському суспільству ксенофобії, в свою чергу, не було абсолютно бажаною метою урядовою політики, тому уряд, у відношенні до євреїв, в залежності від «віянь часу» акцентуалізував чи то політику асиміляції, чи відособлення [4, V].

Сучасники [4;5;9] пояснювали існування антиєврейського обмежувального законодавства мотивами *релігійним, економічним, фіскальним та політичним*.

Юдаїзм як релігія та єврейство як національна належність викликали несприйняття як в урядових колах, так і у значної кількості православного населення. З часом (якщо не зважати на ст. 88 Уставу про попередження злочинів, ПСЗ, 1890 року, що забороняла під острахом кримінального покарання євреям заважати найнятим ними слугам святкувати недільні та святкові дні) релігійна складова в сукупності урядових антиєврейських мотивацій значно послабшала: адже юдаїзму не властивий прозелітизм.

Звинувачення в експлуатації корінного населення найактивніше лунали з початку ХІХ сторіччя і до 60-х років; на два десятиріччя ці звинувачення послабшали (але не зникли), а з початку 80-х років залунали з подвоєною силою (див. наше окреме дослідження з цього питання).

З початку 80-х років ХІХ сторіччя правове становище євреїв зазнало подальших обмежень не тільки правоустановчого, але й тлумачного та правозастосовчого характеру [9,с.V]. М. Миш у передмові до третього, 1902 року, видання свого «Руководства...» зазначав: «Суттєві зміни...на гірше, в юридичному становищі євреїв, в останні роки внесені як новими законами щодо євреїв, так і тлумаченням існуючих законів в напрямку, все більше і більше, обмежувальному. Встановлена практика похитана; права, що довгий час визнавалися за євреями...нині заперечуються» [9,V]. Стан російських законів щодо єврейства, регулярна зміна урядової політики, довільне тлумачення єврейського законодавства різко негативно впливали на правове становище євреїв в Росії взагалі. Я. Гімпельсон зазначав: «скільки зайвих сил та розумової напруги витрачається на витлумачення кожної дрібної коми...цих законів. Якщо навіть відмовитись від участі тих, кого ці правообмеження і коментарі стосуються, якщо забути, скільки в житті криється під ними людського горя і зневаженої людської гідності, настійливо встає питання про непотрібність та «нікчемність» енергії, що тут витрачається» [4,ХІІ].

Фіскальний інтерес держави проявився, насамперед, у встановленні спеціального, так званого «коробочного» збору на кошерне м'ясо та різку птиці, доходи від якого забезпечували повне виконання фінансових повинностей євреїв перед державою.

Всю сукупність правообмежень щодо євреїв, базуючись на законодавстві Російської імперії, можна поділи на декілька категорій:

1. Обмеження щодо права проживання і пересування.
2. Обмеження стосовно майнових прав.
3. Обмеження щодо особистих немайнових прав.
4. Обмеження щодо доступу до державної служби та участі в місцевому самоврядуванні.
5. Обмеження щодо освіти.
6. Обмеження щодо роду занять.
7. Фіскальні обмеження.
8. Обмеження щодо євреїв-іноземців

Власне, поняття «єврей» в Російській імперії означало не тільки етнічну та конфесійну належність, а й обумовлювало певний обсяг правоздатності, що, в принципі, давало підстави для віднесення євреїв до окремого *стану* (рос. «состояние»): адже, дійсно, стани різнилися саме обсягом правоздатності. Разом з тим, євреї, у відповідності до ст.768 Законів про стани («Законы о состояниях») приписувалися до *встановлених в державі станів*, що не давало б підстав вважати євреїв окремим станом. З іншого боку, законоположення про євреїв віднесені до розділу V Законів про стани [6, 444], що має назву «О состоянии инородцев», а вже це відносить євреїв, разом з іноrodцями, таки до окремого стану, на чому наполягав, наприклад, М.Миш [9, 28], одночасно вказуючи на непослідовність законодавства в цьому випадку.

Якщо розглядати *стан* як певний *обсяг наданої правоздатності*, то протиріччя частково зникає: законодавець надавав певний обсяг правоздатності всім іноrodцям, відносячи тим їх до окремого стану, а, так би мовити, в середині цього стану встановлював спеціальний обсяг правоздатності для окремих категорій іноrodців, як, наприклад, євреїв.

Якщо ж виходити з традиційного, для російської правозастосовчої практики, обмежувального тлумачення і розглядати *стан іноrodців* як *стан обмеженої, за етнічними і конфесійними ознаками, правоздатності*, то *єврейство, як стан*, слід розуміти як *специфічну обмежену правоздатність, надану особам, етнічно та/або конфесійно належним до єврейства та/або юдаїзму.*

Єврейський стан виникав фактично тільки внаслідок народження від батьків-євреїв або, у випадку «незаконнонародженості», внаслідок народження від матері-єврейки; перехід в єврейство (гіюр) до 1906 року вважався злочином [11]. *Єврейський стан* припинявся, як правило, внаслідок переходу до християнства будь-якої конфесії, хоча, переважно, уряд підтримував православ'я. Сучасник зазначав, що «при тому обмеженому становищі, в якому євреї знаходились і знаходяться в Росії, перехід в християнство – єдина можливість вийти з того зачарованого кола, що створюється для них обмежувальними постановами» [9, 44].

Російське право також розрізняло юдеїв за *віросповіданням* та *підданством*, поділяючи їх у першому випадку на дві категорії – *євреїв-рабиністів і караїмів*, а у другому на три – *євреїв Імперії, євреїв Царства Польського та євреїв-іноземців*.

За законом 1851 року [8, 764-767], «для побуждення...к оседлости и полезному труду» [9, 48] євреїв було поділено на п'ять *розрядів*: *купців, землеволодільців, ремісників, міщан осілих та міщан неосілих*, при чому до неосілих міщан, зараховувались ті, хто не зміг підтвердити свою належність до купців – наданням гільдійного посвідчення, до землеволодільців – посвідченням Казенної Палати або документами на володіння власною землею, до ремісників – підтвердженням від міської думи, магістрату або ратуші про прийняття до відповідного цеху та до осілих міщан – документами на володіння нерухомістю. Купці, ремісники та міщани приписувалися до міських громад, навіть, якщо б вони й мешкали в сільській місцевості, землеволодільці – до сільської громади. Фактично, до розряду *неосілих міщан*, які піддавались додатковим утискам і обмеженням, потрапляли всі бідні євреї. Ті ж з них, хто не був приписаний до жодного розряду, визнавався бродягою, з усіма наслідками.

Риса осілості, що існувала в Росії з 1791 до 1917 року, являла собою найбільше й найсуттєвіше обмеження для єврейського населення, яке позбавляло їх права вільного пересування в межах всієї імперії. В якості головної причини існування риси осілості для євреїв, російський уряд вказував «шкідливий вплив їх на корінне населення» [5, 14].

Рису осілості для євреїв було встановлено Указом Катерини II від 29 грудня 1791 року, яким до межі проживання євреїв

були віднесені спочатку області Білорусі, Катеринославщини і Таврії, а вже на початок ХХ сторіччя (1903 рік) до риси входили 15 губерній: Бессарабська, Віленська, Вітебська, Волинська, Гродненська, Катеринославська, Київська (окрім Києва), Ковенська, Мінська, Могілевська, Подільська, Полтавська, Таврійська (окрім Ялти та Севастополя), Херсонська (крім Миколаєва) та Чернігівська. Крім того, з 1862 року [4, 2], до риси осілості входили 10 губерній Царства Польського: Варшавська, Калишська, Келецька, Люблінська, Петроковська, Плоцька, Радомська, Сувалківська, Ломжинська і Седлецька (з 1912 року частини Ломжинської і Седлецької об'єднані в Холмську губернію). Крім того, низкою урядових рішень обмежувалось проживання євреїв і в самій риси осілості: євреям заборонялось проживання в західних губерніях і в Бессарабській губернії на 50-верстній відстані від державного кордону, за виключенням осіб, приписаних до громад, що існували цієї відстані до 27 жовтня 1858 року [4, 2]. Таке обмеження, введене у 1812 році, мотивувалось тим, що євреї, що мешкали неподалік державного кордону, займалися переміщенням товарів через кордон без сплати відповідного мита, інакше кажучи, займалися контрабандою [9, 114], [4, 2]. «Тимчасовими правилами...» 1882 року заборонялося поселення *поза межами міст і містечок* та перехід в інше поселення [6, 532-533]. Проблема проживання євреїв поза межами міст і містечок турбувало свого часу ще імператрицю Катерину II: «не следует записавшихся в мещанство ...евреев селится в городах принуждать, но...работать не запрещать, ...да и неизвестно, могут ли они в городах найти себе пропитание» [9, 117], а вже Правилами 1804 року євреям не заборонялося брати землі в оренду для здійснення сільськогосподарської діяльності, купувати незаселені землі та селитися для заняття землеробством на землях, набутих ними законним шляхом.

Російським законодавством аж занадто детально регламентувалися поняття «містечко», «посад», «околиця», метою чого було недопущення навіть найменшої можливості поселення єврея в забороненому місті; вкрай деталізувався процес переходу єврея, наприклад, із одного поселення в інше, тимчасові «отлучки» з місця жителя, переїзди, реєстрації і ще безліч бюрократичних перепон, кількість і зміст яких іноді сягали ступеню маразму.

Правове регулювання *проживання євреїв поза межами риси осілости* мало певні відмінності, залежні від конкретної території. Частина місцевостей: Москва, території розселення козаків,— були заборонені для проживання євреїв, навіть тих, які мали право повсюдного проживання. Інші місцевості: Курляндська, Лівонська, міста Миколаїв та Севастополь, які не входили до риси осілости, були, між тим, дозволені для проживання євреїв, що не мали права проживання поза межами риси.

Право жительство поза межами риси осілости, за усталеною практикою, поділялося на, так зване, «умовне» і «безумовне». Такий поділ залежав від того, чи надане право проживання поза межами риси в незалежно від характеру діяльності, або залежно від такої. За загальним принципом, проживання поза межами риси осілости дозволялося тим євреям, що мали

Проживання поза межами риси осілости було дозволено у 1861 році євреям, що мають вчений ступінь магістра, кандидата, (ступінь кандидата у відповідності до Університетського Статуту 1884 року була замінені на диплом 1-го ступеню, з відповідним розповсюдженням на таких осіб прав кандидатів) або доктора. Їм також дозволялося мати, не більше двох осіб, слуг-євреїв. З 1872 року це правило було розповсюджене на євреїв, що закінчили Санкт-Петербурзький технологічний інститут [4, 6], а з 1879 року на всіх євреїв, які мали вищу освіту [4, 8], крім тих, хто отримав таку за кордоном, а також аптекарських помічників і дантистів, але цим останнім категоріям не надавалося право утримувати при собі слуг.

Щодо аптекарських помічників, то, наприклад, в Херсонській губернії, з 1890 до 1917 року всього було зареєстровано таких 1202 особи, з яких юдеїв було 1166, або 97%, решта: православні, 20 осіб, або 1,67%; римо-католики, 12 осіб, або 0,99%, двоє німців, один караїм та один вірмен [1, 1-5]. Зрозуміло, що подальше існування заборони на переселення для аптекарських помічників фактично підірвало б аптекарську справу поза межами риси осілости в принципі, тому уряд знову застосував принцип «корисних» та «некорисних» євреїв, дозволяючи «корисним» поміщикам переселення у внутрішні губернії.

З 1865 року проживання поза межами риси було дозволено євреям-винокурам, механікам, броварям та ремісникам про-

живати повсюдно, що, нарешті, дозволило вирішити питання гострої нестачі кваліфікованих та досвідчених спеціалістів з цих напрямів. Так, у 1819 році ще за ініціативи Сперанського було дозволено допустити євреїв до заняття гуральництвом у внутрішніх губерніях під контролем російських підприємців і з метою передачі знань і досвіду російським спеціалістам. Пізніше застосовані обмежувальні заходи швидко були скасовані і єврей-винокури виписувалися з риси осілості аж у Іркутську губернію, на прохання тамтешнього губернатора.

У 1835 році, виселяючи євреїв з Кавказу, уряд залишив у недоторканності євреїв-ремісників, з огляду на крайню нестачу ремісників в цьому краї.

З 1853 року уряд дозволив проживання євреїв-закрійників та кравців при військових частинах та навчальних закладах. Втім, всі ці заходи виявилися недостатніми і уряд вимушений був, нарешті, дозволити вільне проживання євреїв-ремісників поза межами риси осілості.

Надавши євреям будь-яке право, російська влада одразу десятками урядових рішень таке право обмежувала, іноді зводячи його нанівець. Так, спільне, разом з батьками і в місті їх «позарисового» проживання перебування дітей євреїв, дозволялося лише до досягнення ними повноліття, або до закінчення вищого навчального закладу, але і в цьому випадку, не більше, ніж до досягнення ними 25-річного віку.

Проживання євреїв в Києві дозволялося з 1794 року. Втім, таке право, з самого початку його існування, як ми зазначали, одразу почало активно обмежуватись. У 1827 році проживання євреїв в Києві було заборонене, а євреї підлягали виселенню. Таке рішення диктувалося прагненням обмежити суттєву конкуренцію, що її складали єврейські купці для киян. Пізніше, в 1833 році, Левашов, київський військовий губернатор, виступив проти виселення євреїв, стверджуючи, що таке виселення на руку тільки купцям. Втім, євреїв таки виселили з Києва і тільки у 1861 році їм знову було дозволено оселитися там, але з максимумом обмежень.

Так, в Києві дозволялося проживання євреям-купцям першої гільдії із сім'ями, «не опороченим судовими приговорами, не замешаними по делам о контрабанде и не состоящими под надзором полиции» [12, 49] та «ограниченное самою

крайністю число прислуги», при чому проживання дозволялося в Либідському та Плосьському відділках (рос. «частях»). Купці мали можливість мати прикажчиків з числа євреїв, але їхня кількість встановлювалась «владою генерал-губернатора» [12, 50]

Окремим категоріям єврейського населення, що, з точки зору уряду, були «корисні суспільству» з економічної або іншої утилітарно-практичної позиції, дозволялося проживання в Києві, Севастополі та Миколаєві.

Пересування євреїв поза межі «риси», зокрема, в Царство Польське, також обмежувалося. До 1868 року відвідання Польщі російськими євреями було обумовлене, крім адміністративних перепонів, ще й сплатою спеціального податку – так званого «геллейт цолль», а польським євреям заборонялося постійне проживання в межах Російської імперії, навіть в «рисі осілості».

За давньою і усталеною російською традицією, представники влади тлумачили положення законодавства на власний розсуд, а правообмежене становище єврейського населення дозволяло владі занадто довільно трактувати законодавство. Так, наприклад, незважаючи на законний дозвіл слугам-євреям спільно проживати із своїми господарями-євреями, поліція вимагала, щоби слуги проживали не тільки в одному будинку із своїми господарями, а й, навіть, в одній квартирі [5, 270]. Проживання в одному будинку визнавалося недостатнім для відповідності «букві закону».

Російський уряд не був оригінальним, накладаючи обмеження щодо придбання євреями нерухомості: так, наприклад, декрет короля Саксонського, герцога Варшавського Фрідріха I Августа Веттіна від 17 жовтня 1808 року, встановлював для євреїв Польщі суттєві правові обмеження, в тому числі, відносно купівлі нерухомого майна [13]. Ці обмеження були ліквідовані травневим імператорським указом 1862 року [9, 12], який значно розширював права єврейського населення.

Право євреїв на придбання нерухомості суворо корегувалося із правом жителяства. У відповідності до Положення 1835 року [4, 371], норми якого майже не змінилися й пізніше, євреям в межах риси осілості дозволялося набувати будь-яке нерухоме майно, за виключенням населених маєтностей, володіння якими євреям заборонялось повністю. У другій половині XIX сторіччя

спеціальними нормативно-правовими актами було врегульовано право володіння і користування нерухомим майном для євреїв в 9 західних губерніях (Вітебська, Волинська, Гродненська, Ковенська, Київська, Подільська, Могилівська, Вільненська).

Поза межами риси осілості правом набуття нерухомоті у власність користувалися лише ті євреї, що мали «постійне перебування», тобто такі, що користувалися так званим «безумовним» правом жителяства.

До 1824 року не існувало антиєврейських обмежень щодо проживання та роду занять, які б стосувалися євреїв-іноземців. Положення 1804 року [9, 42] встановлювало рівність прав для всіх євреїв, незалежно від роду занять, з іншими підданими Імперії. Втім, з останніх років царювання Александра I і в часи Ніколая I урядова політика ставала дедалі жорсткішою.

Хоча уряд офіційно дотримувався двох принципових обмежень щодо євреїв неросійського походження: недопущення євреїв-іноземців до переселення в Росію та до вступу в російське підданство, але виключення, що існували, в значній мірі зводили нанівець такі обмеження.

Такими виключеннями були:

1. Польські євреї, які з 1868 року отримали право повсюдного жителяства в межах «риси осілості».
2. Євреї, що приїздили з урядового дозволу для заняття посади рабина.
3. Євреї-лікарі.
4. Євреї, що прибували на запрошення військового та морського міністерств.
5. Євреї-підприємці, за умови відкриття підприємства протягом трьох років.
6. Євреї-спеціалісти, що прибували за спеціальним запрошенням для мануфактурних робіт.
7. Достатньо впливові в суспільстві та в ділових колах євреї, яким дозволялося перебування за спеціальним дозволом міністра фінансів.

Якщо зважити на те, що рух єврейського населення відбувався, здебільшого, із Росії, а не в Росію, особливо, після погромів початку 80-х років, то перелічені виключення фактично повністю охоплювали ті категорії євреїв-іноземців, які мали намір переселитися в Росію або стати підданим російської корони.

Для адміністративного забезпечення правових обмежень, встановлених для євреїв-іноземців, ст.136 Статуту про паспорти [9, 25], [12, 106] покладала на місцеву владу обов'язок «суворо наглядати, щоби іноземні євреї не проживали в заборонених для перебування місцях під іменем християн». З цією ж метою, від всі іноземці, що прибували в Росію для заняття торгівлею, надавали посвідчення про свою належність до християнської конфесії.

Євреям-іноземцям дозволялося займатися торгівлею, але за умови отримання дозволу від міністерства фінансів, міністерства іноземних справ та міністерства внутрішніх справ і тільки по 1-й купецькій гільдії, у великих обсягах.

На практиці ж, в рисі осілості і в Польщі, заборона заняття торгівлею для євреїв-іноземців не дотримувалася: адже відомо, що суворість російських законів компенсується їх невиконанням. Додамо сюди іманентні для російського суспільства хабарництво і корупцію і отримаємо, таким чином, достатнє пояснення цього феномену.

Обсяги і кількість торговельних операцій євреїв-іноземців в рисі осілості на 80-ті роки ХІХ сторіччя досягли настільки значних сум, що уряд, не в змозі будь-яким чином протидіяти, вимушений був запропонувати всім єврейським торговцям легалізуватися з наданням всіх передбачених прав, а висилати лише тих, хто відмовиться легалізуватися.

Суттєвим обмеженням для євреїв-іноземців була також заборона набувати нерухомість, навіть у порядку успадкування. В цьому випадку, протягом шести місяців єврей повинен був продати належне йому майно. Однак, слід зазначити, що така заборона розповсюджувалась лише на тих євреїв, які не мали дозволу «від трьох міністрів» на проживання в Росії, і саме на цій підставі не мали права володіти нерухомістю.

Обмеження немайнових прав євреїв стосувались, перше за все, імен. Законодавство про стани зобов'язувало всіх юдеїв іменуватися виключно єврейськими іменами, без права їхнього змінення, навіть на аналогічні єврейські-ідиш, не говорячи вже про християнські. У 1893 році додатково було встановлено, що ані іншим іменем, ані прізвиськом жоден єврей, окрім записаних в метричній книзі, іменуватися не може [6, 458], хоча при реєстрації в метричних книгах євреям дозволялося обирати будь-яке ім'я.

Євреї-викрести, тобто такі, що прийняли християнство, також не мали права на цій підставі змінювати прізвище, за виключенням лише тих, хто знаходився на військовій службі, при цьому вибір прізвища було обмежено прізвищами хрещених батьків [6, 459]. Таке обмеження, на наш погляд, призводило до збереження особливого статус-кво єврея, адже прізвище слугувало першим і, іноді, основним етнічним ідентифікатором. Євреї-військові ж відносилися до «корисних», тому уряд дозволяв їм заміну юдейського «ідентифікатора» на інший, неюдейський.

Інша група обмежень немайнових прав стосувалася мови. Так, стаття 773 Закону про стани [6, 460] примушувала євреїв застосовувати в зносинах з владою, в правах судових та адміністративних, лише мову російську, або ту, на якій в їх місцевості відбувається діловодство, але, ні в якому випадку, не єврейську (мабуть, розуміючи при цьому *всі* єврейські мови). У випадку, коли євреї не володіли російською, йому дозволялося підписувати документи єврейською, з тим, однак, щоби тут же був наявний переклад на російську. Торговий Статут, дозволяючи торговельне діловодство всіма мовами, забороняв при цьому єврейську, за єдиним виключенням, коли в документі був присутній переклад на російську.

Єврейська освіта також знаходилась в сфері постійної уваги уряду. Питання лише в тому, якого роду була ця «увага». В листопаді 1844 року імператорським указом було засновано єврейські училища 1-го розряду, що відповідав приходській школі, та 2-го розряду, що здійснювали навчання в обсязі повітового училища, та рабинські училища, що дорівнювались гімназіям. У 1873 році всі єврейські училища були реорганізовані: училища 2-го розряду закриті, а 1-го суттєво скорочені; із рабинських училищ на території України залишилося тільки Житомирське, перетворене в учительський інститут.

Суттєві обмеження щодо освіти євреїв, що почали вводитися з другої половини 80-х років, частково, принаймні, в професійній (ремісничій) освіті, пояснювалися тим, що «в містах і містечках південно-західного краю євреї складають більшість ремісничих рук і цим заважають розвитку ремісничої праці серед корінного населення краю, експлуатованого ними», та «спеціальне єврейське ремісниче училище, при відсутності таких у

християн, є додатковим зняряддям в руках євреїв для експлуатації корінного населення» [7, 526]

Розпорядженням міністра освіти з 1887 року для євреїв вводилася, так звана, «відсоткова норма»: 10% від загальної кількості учнів в рисі осілості, 5% поза межами риси і 3% в столицях, при чому таке співвідношення вводилося не одразу, а поступово [9, 422]. Пізніше «відсоткова норма» була розповсюджена на вищі навчальні заклади, (з 1885 року на Харківський технологічний інститут, а з 1897 року на Санкт-Петербурзький жіночий медичний інститут), а в деяких навчання євреїв було взагалі заборонене: в московському та петербурзькому театральних училищах, Домбровському гірничому училищі, промислового училищі імені Чижова, Морському кадетському корпусі, Морському інженерному училищі і цей перелік можна довго продовжувати.

Можливості єврейського населення щодо державної служби також були суттєво обмежені у порівнянні з корінним населенням та іншими «іногородцями». До державної служби по всім відомствам допускалися євреї, які мали вчену ступінь доктора, кандидата або магістра, без обмежень по рисі осілості. Євреї-лікарі мали право вступати на державну медичну службу в західних губерніях, Новоросійській і Бессарабській де було дозволено постійне проживання. Євреї, що мали освіту інженера-технолога допускалися на службу лише по технічній частині, а євреї-землеміри лише по губернському межовому відомству. Права доступу до державної службі, рівного з місцевим населенням, також позбавлялися євреї-спадкові дворяни, що, на наш погляд, було додатковим свідченням небажаності реальної повної асиміляції євреїв для уряду.

В принципі, якщо взяти до уваги поділ державної служби в Росії на службу за наймом і службу, де існують «чини і пенсії» [9, 468], то євреям була практично заборонена остання. Євреї також обмежувалися в доступі до громадської служби, або, за сучасною термінологією, в доступі до участі в місцевому самоврядуванні, але обсяг цієї статті не дає можливості докладно зупинитися на цьому питанні а також на деяких утичках фінансового характеру («коробочного збору») щодо єврейського населення.

В адміністративно-правовому відношенні, управління єврейськими справами відбувалося таким чином:

1. Сенат відав справами єврейських громад взагалі, за винятком кримінальних та щодо нерухомості.

2. Департамент поліції відав справами щодо паспортів і «втікачів» (рос. «беглых»).

3. Міністерство землеробства і державного майна опікувалось справами колоністів Катеринославської та Херсонської губерній.

4. При Департаменті духовних справ іноземних віросповідань у справах юдаїзму існувала рабинська комісія.

5. Реєстрація актів цивільного стану, охорона громадської безпеки, фіскальні справи покладалися на губернське правління.

6. Сіротський суд відав справами малолітніх володільців земельних наділів та встановлював опіку над ними.

Детальне ознайомлення з обмежувальним антиєврейським російським законодавством незмінно приводить дослідника до думки, що такий, величезний за обсягом, вкрай заплутаний, фантастично деталізований *Codex Legum Anti Judaicum* не можна було змінити за той історично мізерний проміжок часу, протягом якого відбувались реформи. Російська правотворча традиція не визнавала і не визнає й досі ніяких радикальних змін або найменшої демократизації: достатньо прочитати кілька сторінок правових документів. Навіть наявність політичної волі і найвищої влади виявилася безсилою проти російського традиціоналізму: часи петровської дубинки минули, а реформатори епохи «Великих реформ» намагалися виглядати лібералами. З іншого боку, і ми звертали увагу на це неодноразово, ксенофобським російський соціум сприймав ліберальні зміни доти, доки вони не стосувалися «інородців». Російські ж урядові кола являли собою лише відбиток суспільства і ступень їхньої ксенофобії корелювався із ступенем ксенофобії суспільства.

В кінцевому рахунку, все це свідчило лише про те, що «віяння» урядової політики щодо євреїв залишалися лише «віяннями», а не урядовою політикою.

Література

1. ДАХО, ф.20, оп.1, спр. 4, на 53 л.
2. Действующее законодательство о евреях (По Своду Законов с разъяснениями) / Сост. Вайнштейн Е.В.—К.: Радомысль, Типография Мажбиц, 1911,

3. Житецкий И. Евреи в Южной России. Формы труда у евреев в Южной России // Киевская старина: ежемесячный исторический журнал.—1901, июль-август, Т.LXXIV.—с.1-45
4. Законы о евреях: сист. обзор действующих законоположений о евреях с разъяснениями Правительствующего Сената и центр. правительств. установлений: с постатейным, хронол. и алф.-предм. указ./ Сост. помощник присяж. пов. Я.И. Гимпельсон; под ред. и с предисл. присяж. пов. Л.М. Брамсона.—СПб.: Т-во «Юриспруденция», 1914 - 1915.- Т.1.—440с.(С1-440)
5. Законы о евреях: сист. обзор действующих законоположений о евреях с разъяснениями Правительствующего Сената и центр. правительств. установлений: с постатейным, хронол. и алф.-предм. указ./ Сост. помощник присяж. пов. Я.И. Гимпельсон; под ред. и с предисл. присяж. пов. Л.М. Брамсона.—СПб.: Т-во «Юриспруденция», 1914 - 1915.- Т.2.—479с.(С 441-920)
6. Законы о состояниях. С разъяснениями, извлечёнными из Кодификационной Объяснительной записки к Законам о состояниях, изд.1899 года, – определений 1-го, 2-го Департаментов и Департамента Герольдии Правительствующего Сената, – решений Кассационных Департаментов и Общих Собраний правительствующего Сената, – циркуляров и распоряжений министерств,—указов и циркуляров Святейшего Синода / Сост. присяжный поверенный Я.А.Канторович. – Изд.2-е., С-Пб.: Изд. Юридического книжного склада «Право», 1911. – 1032 с.
7. Недельная Хроника Восхода, 1890.—№21
8. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения Царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649-1873 г. Извлечение из Полных Собраний Законов Российской Империи. Составил и издал В.О. Леванда. – С.-Пб.: Типография К.В. Трубникова, 1874. – 1185с.
9. Руководство к русским законам о евреях / Сост. присяжный поверенный М.И.Мыш.—Изд.4-е., С-Пб.:Типография А.Бенке, 1914, 652с.
10. Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям Правительствующего сената и циркулярам министерств / Сост. Гессен И.В., Фридштейн В.—СПб.: Изд. юрид. кн. маг.Н.К. Мартынова, 1904.- XXII, 422 с.
11. Слід зауважити, що у Воронежській та Тульській губернії на середину ХІХ сторіччя зберігалися невеликі, в декілька десятків осіб, громади «руських євреїв» – «суботників», або «жидовствующих», але розгляд особливостей їх правового становища виходить за межі цієї статті.

12. Устав о паспортах, со всеми изменениями, дополнениями и разъяснениями по решениям Правит. Сената и циркулярам Министерств, с включением Правил о правах жительства евреев / Сост. Абрамович К. – С-Пб.: Типография Министерства Внутренних Дел. – 1905. – 199с.
13. Фрідріх I Август Веттін лише номінально був герцогом Варшавським: справжня влада належала емісарам Наполеона Бонапарта, і, в першу чергу, воєнному міністру Понятовському. Зазначимо також, що такі обмеження певним чином різнилися з єврейською політикою Наполеона: відомо, що євреї Франції підтримали Бонапарта, навіть порушивши Суботу і Наполеон не забув цього.

МОСКАЛЕНКО В.Г.,
доцент, кандидат
історичних наук

ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНЕ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ВИБОРІВ ХVІІІ – ПОЧ. ХІХ СТ.

У суспільно-політичному житті країн, що будують громадянське суспільство, важливу роль відіграє інститут виборів. Публічний і політичний характер інституту виборів задається, насамперед, волевиявлення народу, що реалізується в найбільш загальному вигляді через вибори, основні принципи яких законодавчо згрунтовані в систему.

Загально відомо, що виборча система – це передбачений законодавством порядок формування представницьких органів влади. Встановлення виборчої системи є наслідком історичного, суспільного-економічного розвитку, традиції політичної культури, розстановки соціальних груп та ін.

Через формування представницьких органів державної влади громадяни користуються політичними свободами і беруть участь в управлінні суспільством. Ефективній організації виборів на сучасному етапі сприяють теоретичні дослідження науковців з історії розвитку інституту виборів на теренах України.

Вивчення і аналіз історичної теорії становлення інституту виборів, яка формувалась на українських землях, дозволяє визначити його характер, національні особливості, принципovu різницю і схожість із зарубіжними аналогами.